

СВЕТОВЕ И ФОРМИ НА БЪЛГАРСКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Рецензия за Георги Медаров, Жана Цонева, Момчил Христов, Огнян Касабов, *Предприемачески дух и призрочни предприемачи. Еспертно знание, неолиберално управление и социално страдание* (Колектив за обществени интервенции: София, 2015), 280 с.

Росица Генчева

Новата книга на Колектива за обществени интервенции се фокусира върху говоренето за предприемачество в България. Това говорене през последното десетилетие се интензифицира, разраства и институционализира, превръщайки предприемачеството в ценност и норма, чиято универсалност и ефикасност носят ореола на неоспоримост и безалтернативност. Призивите за насърчаване на предприемачеството идват от най-различни посоки – от държавата, от бизнеса и шоу-бизнеса, от неправителствения сектор, от началното училище и университетите и дори от помагащите професии – и се възприемат като самоочевидна проява на здрав разум. Предприемчивият българин – изпълнен с идеи, готов на риск, за да ги осъществи и да бъде господар на собствения си живот – е фигура-цел и залог на необозримо количество програми, насоки и стратегии и на цяла плеяда възпитателни и образователни инициативи.

Георги Медаров, Жана Цонева, Момчил Христов и Огнян Касабов поставят в центъра на изследването си този предприемачески „новговор“, този „нов предприемачески език“ (с. 1), като използват впечатляващ набор от документи, произведени от административни служители, експерти по икономика, социолози, журналисти, бизнесмени, политици от най-различни партии, министри – от Григор Велев, Александър Андреев, Красен Станчев, Владимир Каролев, Ивайло Пенчев („Уолтопия“), Петър Волгин, Калина Андролова, Андрей Райчев, Мира Радева, Михаил Мирчев, Ангел Джамбазки, Петър Москов, Ивайло Калфин, Тодор Танев, Георги Ганев, Цветозар Томов, Иван Чалъков, Елица Панайотова (София Техпарк), чак до президента Росен Плевнелиев. Този нов предприемачески език, твърдят четиримата автори, претендира да бъде валиден за всички, но всъщност съдържа механизми за изключване на големи обществени групи – тези извън креативната или средната класа, бедни и социално маргинализирани. Авторският екип се заема да извади на преден план това противоречие и да очертае разлома в говоренето за предприемачите, различаващо „автентични“ от „неавтентични“ предприемачи – последните класифицирани като „социални паразити, които само потребяват“ (с. 14). Медаров, Цонева, Христов и Касабов се опитват да покажат, че тези непризнати практики на социално маргиналните са именно предприемачески – т.е. че те формално се вписват в категорията „*поемане на риск, съчетан с производително потребление* (реинвестиция в предприятието)“ (с. 17), макар и да не се схващат като такива в официалния дискурс. Това са призрочните предприемачи от заглавието на книгата – масажисти, собственици на клекшопове, улични продавачи на книги, ковачи, тапицери, хотелиери – които нито се самоидентифицират като предприемачи, нито припознават свой общ интерес, но са обединени от споделената си съдба на изключени (с. 10). Четиримата автори ги откриват чрез теренно етнографско изследване, проведено през лятото на 2015 г. в София и Пловдив (главно квартал „Столипиново“), в рамките на което са направени 40 полуструктурирани интервюта.¹

Предприемачески дух и призрочни предприемачи съдържа четири глави и две приложения, в които са поместени транскрипции на две интервюта - на Георги Медаров с Боян Захариев (програмен директор в Институт „Отворено общество“) и на Никола Венков с Берул Реджеп Топал (дърводелец от кв. „Столипиново“). На теренното изследване е посветена само четвъртата, последна, глава на книгата, докато останалите

¹ с помощта и на антрополозите Никола Венков, Мадлен Николова и Стефан Кръстев.

три се занимават с демаскиране на привидно безпристрастното насърчаване на предприемачеството в България, очертаване на една критическа теория на предприемачеството и разкриване на политическото конструиране на екосистема, едновременно подхранваща „автентичните“ предприемачи и пресичаща жизнеността на призрачните им събрата.

Първа глава, „Археология на експертното знание – от социалните паразити към независимите предприемачи“, детайлно очертава консолидирането на публичния образ на едно мнозинство от пасивни потребители, отдадени на социално паразитиране, на което е противопоставено малцинство, което произвежда стойност – предприемчивата, независима, иновативна и производителна средна класа (с. 50). Походът срещу институционализацията на социалните грижи е един от инструментите на тази консолидация: мощните процеси на деинституционализация в България през последното десетилетие разкриват превръщането на социалните грижи в „социални услуги“, а „социалното предприемачество“ е препоръчано като лекарство срещу паразитизма (с. 56). Същата роля имат концепцията за „икономика на знанието“ и обученията по предприемачество, които едновременно произвеждат капиталистически елити и превръщат работната сила в „гъвкава и мобилна“ (с. 62). Като образ на противопоставянето на автентични и имитиращи предприемачи, авторите на книгата възприемат разграничението на унгарския социолог Акош Рона-Таш между „червеи“ и „гъсеници“. Първите са дребните бизнеси, които всъщност не са „авантюристични предприемачи“, а самонаети работници, които „не целят да възпроизведат капитала, а само стойността на своя труд“, докато вторите са „истинските“ предприемачи, които ще се развият и превърнат в пеперуди (с. 70). „Червеите“ са обречени на пълзене: бягат от риска, укриват данъци, целят единствено потребление и са дефанзивни и реактивни; „гъсениците“ рискуват и се разрастват, калкулират рационално и са инициативни и иновативни (с. 71). Първите са неформални, а вторите – легални, като преобладаването на първите „заплашва здравето на икономиката“ и „изкривява“ нейната структура“ (с. 73).

Втора глава формулира критическа теория на предприемаческата практика, стъпваща върху понятието за социално страдание на Пиер Бурдийо и анализите на Мишел Фуко върху неолибералното изкуство да се управлява (с. 78). Четиримата автори се спират подробно на понятието хистерезис на Бурдийо, чрез което осмислят кризата, породена от несъответствието между нормативните очаквания и опита на стремящите се да им отговорят хора -- усещането „за това, 'че не си си на мястото'“ (с. 86, 89). Те отбелязват, че усилията на работната сила да се адаптира към пазара като се захване с дребен бизнес „работят срещу самата нея“, т.е. упоритият стремеж тя да се преизобрети като „предприемчива и отговорна за самата себе си“ ускорява нейното декласиране (с. 98). Медаров, Цонева, Христов и Касабов се опират на разбирането на Фуко за неолиберализма като специфичен начин на управление, при който държавата участва активно в производството на граждани – предприемачи на самите себе си, както и на „благоприятен бизнес климат“ - концепция, както посочват те, развита допълнително от Никълъс Роуз в термините му „респонсибилизиране“ и „предприемачизиране“ на гражданите“ (с. 99, 103).

Още от самото начало стилът на четиримата автори – еднороден и гладък² – е равномерно и последователно пронизан от разграждаща ирония. Но в третата глава, наречена „Чудният свят на предприемаческата екосистема“, тя преминава в сарказъм с обрисувания ореол на свещеност, излъчван от фигурата на успешния предприемач. Неговият свят е не просто „чуден“, в него е пълно с „ангели“, „светци“ и „чудеса“, предприемачите са „благородни“, а биографиите им всъщност са „агиографии“. Третата глава продължава патоса на предишните, като се съсредоточава върху ключовата роля на държавата за активното създаване и организиране на хабитата, в който се отглеждат

²който свидетелства за великолепната редакторска работа на Лиляна Деянова.

предприемачи (с. 117). Авторите на *Предприемачески дух и призрачни предприемачи* подчертават, че за разлика от постулатите на класическия икономически либерализъм държавата не се явява преграда пред развитието на предприемачеството, а напротив – тя е негов „демиург, гарант и основен акционер“ (с. 121). Производството на предприемачите преминава през две фази – производство на „автентични“ предприемачи и производство на „предприемчив наемен труд“, научен успешно да се приспособява към нуждите на перспективните бизнеси (с. 132). Сред примерите за подобно производство са предприемаческите градове – джентрификацията на райони като „Капана“ в Пловдив или „Женския пазар“ в София, дуалното обучение, пропагандирано от министерството на образованието, и стигматизирането и криминализирането на неформалния бизнес. В преследването на сенчестите практики на сивата икономика Медаров, Цонева, Христов и Касабов откриват една огледална система – наречена от тях некросистема, по аналогия с некрополитиките и световите на смъртта на Ахил Мбембе – където социално маргинализирани обществени групи водят съществуване на „живи мъртви“ (с. 157). Оцеляването им въпреки комплексните техники на умъртвяване, изтъкват авторите, е свидетелство за по-голяма автономност от държавата, в сравнение с плътната зависимост от нея на „автентичните“ предприемачи.

Четвъртата глава използва данни от етнографското изследване, за да покаже разкази и сцени на предприемачески живот. Тя е построена върху дълги цитати от интервюта и в нея за пръв път в книгата се чуват гласовете на призрачните предприемачи, с техните истории, преめждия и всекидневни тактики. Рубриките, в които е подреден материалът – държава и пазар, конкуренция, свобода, иновации, наемен труд и предприемачество, социалистическото минало, бъдещето, семейство и общност – целят да убедят читателя, че пред него стоят именно предприемачи, а не автономни работници, за каквито ги счита социоложката Таня Чавдарова, и още по-малко криминогенни елементи и социални паразити. Авторите на книгата посочват, че тези дребни предприемачи могат да не плащат данъци, но реинвестират голяма част от дохода си обратно в бизнеса, като дейностите им са далече от рентниерството и непроизводителната печалба. Сред иновативните практики на призрачните предприемачи са изброени: впръскване на лепило в ключалки, за да се стимулира търсенето на ключарски услуги; стара инвалидна количка, трансформирана в мобилна електрическа месомелачка; катафалка, използвана като товарен автомобил; такси до Германия; мазетата с прозорци към улицата, превърнати в магазини; неформалните миньори („къртици“), които копаят изоставени рудници в Пернишко и продават евтини въглища; работилниците за „изправяне на капачки за буркани“; търговията със стари вестници и списания във влаковете и др. (с. 191-2). Дори и сватбите в кв. „Столипиново“ са видяни като „специфична колективна иновация“ (с. 221), чрез която жителите на квартала се опитват да преобърнат логиките на некросистемата, в която ги е запратила неолибералната държава.³

Щеше да бъде добре етнографското описание на призрачните предприемачи да бъде поставено в центъра на изследването – и да бъде не просто по-обстойно и разгърнато, а и да повдигне въпроси, които от десетилетия се разглеждат в полето на икономическата антропология. В началото на 1970-те г. Кийт Харт се сблъсква с проблем, сходен с този на авторите на настоящето изследване – теренното му проучване в бедните квартали на Акра открива, че хората там не са безработни, както официалната статистика и дискусиите на икономисти и политици предполагат, а участват в самоорганизиран икономически дейности, които се изплъзват от бюрократичния

³За критика на това разбиране за сватбите в „Столипиново“ виж изказването на Миладина Монова по време на дискусиата върху проекта „Микропредприемачеството и социалните неравенства“, състояла се на 21 дек. 2015 г. в Социален център „Хаспел“ в София. За връзката между икономика и ритуал виж Gudeman, Stephen, Chris Hann (eds). *Economy and Ritual: Studies in Postsocialist Transformations*. Berghahn Books, 2015.

поглед.⁴ Като отбелязва, че по онова време съществува изобилие от термини за обозначаване на този тип улична икономика – „подземна“, „нерегулирана“, „скрита“, „черна“, „втора“ – той е сред първите, нарекъл я „неформална икономика“.⁵ Днешната световна икономика е радикално неформализирана, твърди Харт в по-късни свои трудове, като независимостта от правилата на държавата обхваща най-разнородни практики – от ремонти на жилища, през улична търговия, скуотване, софтуер с отворен код, трафик на оръжие и наркотици, политическа корупция, до офшорно банкиране. Може ли обществото да толерира легален плурализъм, оставяйки някои институции да се развиват по свой собствен път? И могат ли енергиите на хората, недопуснати до държавно гарантираните привилегии, да станат по-ефективни при сътрудничество с бюрокрацията?

За разлика от Харт, който мисли за „човешка икономика“, с акцент върху гледната точка на социалните дейци и всекидневния им живот, но и върху намирането на път напред, който да увлече цялото човечество – отвъд локални и национални равнища, Медаров, Цонева, Христов и Касабов наблягат силно на факта, че говоренето за предприемачество произвежда печеливши и губещи. Част от предприемачите, заключават те, успяват не само да използват по-ефикасно предимствата, давани им от държавата, но и да се облагодетелстват от дискурси, представящи ги като независими и поемащи рискове. Останалите не само не са подкрепяни от държавата, но и са губещи от доминиращите дискурси, които ги описват като пасивни потребители. Приносът на книгата е в убедителното показване на пропастта между тях.

---

⁴ Hart, Keith. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. // *The Journal of Modern African Studies*, 11, 1 (1973).

⁵ Hart, Keith. Between Bureaucracy and the People: a Political History of Informality. // *DIIS Working Paper*, 2008/27, 16. Виж и Hart, Keith, Jean-Louis Laville, Antonio David Cattani (eds). *The Human Economy. A Citizen's Guide*. Cambridge, 2010.